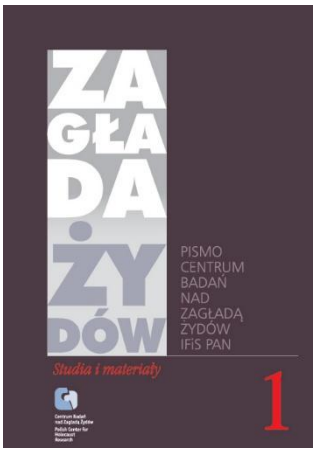

Zagłada Żydów. Studia i Materiały
Holocaust Studies and Materials

VOL. 1 (2005)

ISSN: 1895-247X
eISSN: 2657-3571
DOI: 10.32927
WWW: www.zagladazydow.pl

Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN
Polish Center for Holocaust Research

Omówienia najnowszych publikacji na temat zagłady Żydów - Francja, Izrael, USA, Austria, Wielka Brytania

Presentation of the latest publications on the Holocaust - France, Israel, USA, Austria, Great Britain

Jean-Charles Szurek

redakcja@holocaustresearch.pl

Witold Mędykowski

redakcja@holocaustresearch.pl

Michael Meng

redakcja@holocaustresearch.pl
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1288-4240

CC BY

OPEN ACCESS

Emanuel Althuber

redakcja@holocaustresearch.pl

Michael Fleming

redakcja@holocaustresearch.pl

DOI: https://doi.org/10.32927/ZZSiM.173
Strony/Pages: 329-346

CC BY

OPEN ACCESS

Z książek i czasopism obcojęzycznych

FRANCJA

Anette Wieviorka, ***Auschwitz, 60 ans après***, [Auschwitz, 60 lat później], wyd. Robert Laffont, Paris 2005

Książka jest próbą uporządkowania pewnych aspektów naszej wiedzy na temat obozu Auschwitz. Powstała w związku z sześćdziesiątą rocznicą jego wyzwolenia, przedstawia zarówno dzieje samego obozu, jak i historię Muzeum Auschwitz. Autorka koncentruje się także na powstaniu Birkenau oraz rozwoju koncepcji „ostatecznego rozwiązania", na przykładzie losu Cyganów z Auschwitz, podkreślając niespójność polityki nazistów wobec tego narodu. Porusza również kwestię planowanego w roku 1944 bombardowania obozu przez Aliantów oraz konfliktu pamięci, jaki zrodził się wokół Muzeum (polska pamięć katolicka, pamięć żydowska, pamięć komunistyczna). Pojawia się tu także krytyczna refleksja natury pedagogicznej – czy tak częste pielgrzymki młodzieży, która przyjeżdża do Auschwitz w celach edukacyjnych, rzeczywiście gwarantuje rozbudzenie w młodych ludziach świadomości historycznej? Z licznych wywiadów wynika, że ta mechanistyczna pedagogika nie wystarcza, by uświadomić młodzieży związek między potwornościami Auschwitz a rasizmem czy też pospolitym złem, które nas otacza, a cała prawda nie zawsze ujęta jest w dość jasny łańcuch słów. I oto, po sześćdziesięciu latach, choć dysponujemy coraz bogatszą wiedzą, Auschwitz jest bardziej niepojęte niż kiedykolwiek.

Florent Brayard, ***La «solution finale de la question juive». La technique, le temps et les catégories de la décision*** [„Ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej". Technika, czas i typy decyzji]. Fayard, Paris 2004

W opracowaniu powstałym w oparciu o pracę doktorską z roku 2002, młody historyk, bazując głównie na niemieckich źródłach, analizuje etapy procesu decyzyjnego „ostatecznego rozwiązania".

Anne-Lise Stern, ***Le Savoir-déporté, camps, histoire, psychanalyse*** [Świadomość deportowanych, obozy, historia, psychoanaliza], Seul, Paris 2004

Po sześćdziesięciu latach od chwili swej deportacji do obozu Auschwitz psychoanalityk Anne-Lise Stern daje świadectwo tamtych wydarzeń w książce, która łączy wspomnienia i psychoanalizę. Tej wspaniałej książki nie da się „streścić" i szczerze radzę ją przeczytać, choćby dla bogactwa zawartej w niej refleksji nad wizją dni, jakie z upływem lat zrodziły się w głowie naocznego świadka. Praca przemawia do nas autentyzmem i szczerością, choć Anne-Lise Stern nie rezygnuje także ze spojrzenia zdystansowanego historyka, prezentując doskonałą historiograficzną wizję Shoah, którą dzieli się ze słuchaczami podczas dorocznych seminariów w Wyższej Szkole Nauk Społecznych w Paryżu.

Shmuel Trigano, ***Les Frontiêres d'Auschwitz. Les ravages du devoir de mémoire*** [Granice Auschwitz. Wyniszczenie obowiązku pamięci], Le Livre de Poche, Paris 2005

Opracowanie, które pojawiło się w związku z sześćdziesiątą rocznicą wyzwolenia obozu Auschwitz, porusza jeden z „przewrotnych" skutków ruchu utrwalania pamięci o ludobójstwie dokonanym na Żydach. Według autora mnożenie muzeów Holokaustu i liczne uroczystości rocznicowe, poświęcone w szczególności ofiarom żydowskim tych zbrodni, prowadzi bowiem do tworzenia abstrakcyjnej,

pozbawionej twarzy postaci ofiary – wyobrażenia koniecznego, by zdemonizować Izrael. W ten sposób miałby się przejawiać nurt, który obarczonej winą Europie pozwala dokonać sakralizacji Żyda zamordowanego, by tym silniej potępić Żyda izraelskiego, uosabiającego dziś siłę i odwieczne prawa swego narodu. W obu przypadkach niszczony jest Żyd. Taką tezę głosi Shmuel Trigano, profesor socjologii Uniwersytetu Paris X-Nanterre, autor wielu prac o Żydach. Jego analizy bardzo trafnie przedstawiają kwestię wyniszczenia „obowiązku pamięci", jak brzmi podstawowe od dwudziestu lat hasło eksplozji rocznicowo-wspomnieniowej, wydają się natomiast wysoce dyskusyjne, a moim zdaniem także niewłaściwe w kontekście konfliktu izraelsko-palestyńskiego oraz „winy" Europy. O ile bowiem wydaje się, a raczej jest niewątpliwe, że istnieje „europejska nieświadomość" żydowskiej przeszłości, o tyle polityka jest domeną konkretu, podporządkowaną skomplikowanej strukturze instytucjonalnej, a optyka poszczególnych państw nie musi być jednakowa.

Opracował Karol Szurek
Z francuskiego przełożyła Krystyna Maćkowiak

IZRAEL

W ostatnich latach Instytut Yad Vashem zainicjował nową serię wydawniczą zatytułowaną „Toledot Ha-Shoa" [Historia Zagłady], w ramach której ukazują się książki poświęcone historii Zagłady w poszczególnych krajach lub dotyczące rozwoju polityki nazistowskiej prowadzącej do „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej". Dotychczas ukazały się następujące pozycje: *Toledot Ha-Shoa – Tzarfat* [Historia Zagłady – Francja] pod redakcją Ashera Cohena, Jerozolima 1996; *Toledot Ha-Shoa – Germania* [Historia Zagłady – Niemcy] tom 1–2, pod redakcją Avrahama Margaliota i Yehoyakima Kochaviego, Jerozolima 1998; Menachem Shelah, *Toledot Ha-Shoa – Yugoslavia* [Historia Zagłady – Jugosławia], Jerozolima 1990; *Toledot Ha-Shoa – Hungaria* [Historia Zagłady – Węgry] pod redakcją Natanela Katzburga i Randolfa L. Brahama, Jerozolima 1992; Jean Ancel, *Toledot Ha-Shoa – Romania* [Historia Zagłady – Rumunia], tom 1–2, Jerozolima 2002; Christopher Browning z udziałem Jürgena Matthäusa, *Toledot Ha-Shoa – Ha-derekh el ha-pitaron ha-sofi: hitpathut ha-mediniut ha-natzit klapey ha-yehudim, september 1939–marz 1942* [Historia Zagłady – Droga do ostatecznego rozwiązania: Rozwój polityki nazistowskiej w stosunku do Żydów, wrzesień 1939–marzec 1942], redaktorzy wydania hebrajskiego: Bella Guterman i David Bankier, Jerozolima 2004; Christopher R. Browning, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*, Yad Vashem i University of Nebraska Press, 2004.

Toledot Ha-Shoa – Germania [Historia Zagłady – Niemcy] tom 1–2, pod redakcją Avrahama Margaliota i Yehoyakima Kochaviego, Yad Vashem, Jerusalem 1998

Toledot Ha-Shoa – Germania [Historia Zagłady – Niemcy] przedstawia historię społeczności żydowskiej Niemiec od czasów Republiki Weimarskiej aż do końca wojny, kiedy nieliczni jej przedstawiciele zdołali przeżyć w ukryciu lub obozach. W pierwszej części przedstawiono reakcje organizacji żydowskich (Centralverein Deutscher Staatsbürger Jüdischen Glaubens – CV i Zionistische Vereinigung für Deutschland – ZVfD) na antysemityzm w Republice Weimarskiej. W drugiej części omawiany jest okres od przejęcia władzy przez nazistów do Nocy Kryształowej w listopadzie 1938 roku – poli-

tyka nazistów w stosunku do Żydów, organizacja pomocy socjalnej i poszukiwanie nowych możliwości utrzymania w obliczu polityki usuwania Żydów z instytucji państwowych i zakazy wykonywania wielu zawodów, emigracja i szeroki wachlarz reakcji Żydów na zmianę ich sytuacji w Niemczech. Trzecia część przedstawia lata 1938—1943: wydarzenia Nocy Kryształowej – 9 na 10 listopada 1938, utworzenia Reichsvereinigung der Juden in Deutschland – RV, działalność na polu kształcenia zawodowego, emigrację, sytuację Żydów poprzedzającą deportację, a następnie deportację Żydów z Niemiec i likwidację RV. Ostatnia część pierwszego tomu podejmuje duskusję na temat organizacji regionalnych Żydów w Niemczech działających w okresie 1933–1938.

Drugi tom książki otwiera rozdział o walce Żydów o przetrwanie w latach 1933–1943. Jej autor, Avraham Barkai, zaprezentował sytuację demograficzną i ekonomiczną Żydów w 1933 roku, usuwanie siłą Żydów z życia ekonomicznego w pierwszym okresie władzy nazistów, po czym okres uspokojenia w latach 1934–1937, fatalny rok 1938 i okres końcowy do 1943 roku. Następne trzy części drugiego tomu poświecono takim ważnym zagadnieniom, jak: edukacja żydowska w okresie nazistowskim, działalność żydowskich organizacji młodzieżowych, działalność kulturalna Żydów, prasa, publikacje książek. Podsumowaniem ostatniego rozdziału jest dyskusja na temat duchowego przeciwstawienia się nazizmowi. Przedostatni rozdział porusza wcześniej zapomniany temat, który w ostatnich latach jest coraz bardziej dyskutowany i badany w Izraelu, mianowicie postawy i zachowania Żydów ortodoksyjnych wobec nazizmu. Całość zamyka rozdział poświęcony Żydom w ruchu oporu przeciw nazizmowi, akcje oporu i życie w ukryciu.

W opracowaniu książki brało udział kilku autorów, wykorzystano też prace autorów nieżyjących, co sprawia, że całość robi wrażenie niespójnej. Wydaje się to jednak nieuniknione, kiedy nie tylko przedział czasowy, ale i zakres niektórych tematów i wydarzeń, jak w przypadku zagadnień ekonomicznych czy działalności organizacji żydowskich, wymagają podkreślenia i szczegółowego omówienia.

Yitzhak Arad, ***Toledot Ha-Shoa – Berit Ha-Moatzot ve ha-shetahim ha-msupahim*** [Historia Zagłady – Związek Sowiecki oraz tereny anektowane], tom 1–2, Yad Vashem, Jerusalem 2004

Dwutomowe dzieło Yitzhaka Arada omawia zagładę Żydów na terenie Związku Sowieckiego i terenach anektowanych. Jednakże w pierwszej, wstępnej części książki autor omawia sytuację Żydów w Rosji i Związku Sowieckim do wybuchu drugiej wojny światowej. Rozdział następny poświęcony jest rozwojowi sytuacji politycznej i wojskowej oraz konsekwencjom zmian, które nastąpiły od 1 września 1939 do 22 czerwca 1941 roku, między innymi zmiany demograficzne, wybory do nowych władz, sytuację uciekinierów na terenach anektowanych, w szczególności dużej koncentracji uciekinierów żydowskich w Wilnie, jak również ich sowietyzacji, w wyniku której nastąpiły zmiany struktury ekonomicznej Żydów, likwidacja instytucji i organizacji, co spowodowało rozwój działalności podziemnej organizacji żydowskich na terenach kontrolowanych przez Sowietów.

Dalej autor omawia działania wojenne, aspekty propagandy niemieckiej skierowanej przeciwko Żydom, czyli walce przeciwko Żydo-bolszewikom, która miała poważne konsekwencje w sposobie prowadzenia wojny i likwidacji komunistów, a zwłaszcza Żydów. W tej części omawiane są również problemy związane z ewakuacją ludności w głąb Związku Sowieckiego i stosunek Sowietów do Żydów w tym okresie na terenach anektowanych jak również na terenach Związku Sowieckiego w granicach do 17 września 1939 roku. Omawiane jest podłoże oraz pogromy na ludności żydowskiej, w szczególności na terenach Ukrainy, Litwy, Besarabii i Północnej Bukowiny. Po fali pogromów nastąpiła organizacja niemieckiej władzy wojskowej i cywilnej oraz wprowadzenie antyżydowskich przepisów

oraz organizacja judenratów. Dwa następne rozdziały poświęcono masowym mordom na Żydach od początku okupacji do końca zimy 1941/1942 oraz od wiosny 1942 do końca 1942 roku, dokonanym przez Einsatzgruppen na terenach Reichskommissariat Ostland, Ukraina, Krym, dystryktu Galicja i Transnistria i innych.

Drugi tom książki Yitzhaka Arada omawia zagładę Żydów w 1943 roku, w szczególności likwidację pozostawionych jeszcze małych gett. Odrębnie omówiono wyniszczenie specjalnych grup Żydów na tych terenach, na przykład Żydów deportowanych z terenów Niemiec, Austrii, Czech i Moraw, mord żydowskich jeńców wojennych, członków rodzin mieszanych, dzieci z domów dziecka oraz działalność komanda 1005, które zajmowało się usuwaniem śladów zbrodni na miejscach masowych egzekucji. Osobno omówiono zagadnienia grabieży mienia żydowskiego i stosunku ludności miejscowej do zagłady Żydów. W końcowej części autor opisuje walkę Żydów o przetrwanie i formy zbrojnego oporu. Książkę zamyka rozdział na temat stosunku Związku Sowieckiego do Zagłady.

ENCYKLOPEDIA SPRAWIEDLIWYCH WŚRÓD NARODÓW ŚWIATA

Yad Vashem zainicjował niedawno nową serię wydawniczą – Encyklopedię Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. W przygotowaniu są dalsze tomy, które przedstawią Sprawiedliwych z innych krajów europejskich. Dotychczas ukazały się:

The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: Rescuers of Jews during the Holocaust – France, redaktor: Israel Gutman, redaktor tomu: Lucien Lazare, Yad Vashem, Jerusalem 2003.

The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: Rescuers of Jews during the Holocaust – The Netherlands, t. 1–2, redaktor: Israel Gutman, redaktor tomu: Joseph Michman, Bert Jan Flim, Yad Vashem, Jerusalem 2004.

The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: Rescuers of Jews during the Holocaust – Poland, redaktor: Israel Gutman, redaktor tomu: Sara Bender, Shmuel Krakowski, Yad Vashem, Jerozolima 2004.

The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: Rescuers of Jews during the Holocaust – Belgium, redaktor: Israel Gutman, redaktor tomu: Dan Michman, Yad Vashem, Jerusalem 2005.

PINKASEY HA-KEHILOT (KSIĘGI WSPÓLNOT)

Seria „Księgi Wspólnot" ukazuje się od 1976 roku i ma na celu upamiętnienie wspólnot żydowskich, które istniały przed wybuchem drugiej wojny światowej i zostały zniszczone w wyniku realizacji tak zwanego ostatecznego rozwiązania. W tej serii w języku hebrajskim wydano już kilkanaście tomów. W każdym tomie przedstawiany jest region lub kraj według podziałów administracyjnych sprzed drugiej wojny światowej ewentualnie zmiany terytorialne, które nastąpiły wcześniej (np. w przypadku Austrii czy Czechosłowacji), w zależności od liczby i wielkości wspólnot żydowskich oraz zakresu dostępnego materiału. Każdy tom poprzedzony jest wstępem opisującym historię Żydów danego kraju czy regionu. Po nim następuje alfabetyczny przegląd wspólnot żydowskich. W przypadku większych miast opis jest dłuższy, od kilkunastu do kilkudziesięciu stron, i dzieli się na następujące okresy: od początku istnienia wspólnoty do początku XIX wieku, wiek XIX i początek XX wieku, okres pierwszej wojny światowej, okres międzywojenny, okres drugiej wojny światowej, okres powojenny. Tekst uzupełniony jest ilustracjami i mapami. Każdy tom zawiera spis miejscowości w alfabecie hebrajskim i łacińskim, skorowidz geograficzny i nazwisk. Hasła dotyczące poszczególnych miejscowo-

ści zawierają oprócz opisu historii wspólnoty, także bibliografię oraz spis źródeł archiwalnych. Księgi wspólnot stanowią cenne źródło informacji dotyczących poszczególnych wspólnot i stanowią ważną pomoc dla badaczy, monografistów, genealogów oraz wszystkich innych zainteresowanych dziejami swoich miejscowości.

Z powodu niedostępności informacji zawartej w księgach wspólnot ze względów językowych, podjęto inicjatywę wydania skróconej, trzytomowej wersji księgi wspólnot w języku angielskim, pod tytułem: *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust* (pod redakcją Shmuela Spectora, przy współpracy Geoffreya Wigodera, z przedmową Eliego Wiesela, t. 1–3, Yad Vashem–New York University Press, New York 2001). Jednakże ta wersja, pomimo dużej przydatności, została na tyle skrócona, że zawiera tylko encyklopedyczne informacje – około 10% zawartości wydanych lub przygotowywanych do wydania ponad 20 tomów w języku hebrajskim i trudno ją porównać z orginalną wersją.

Dotychczas ukazały się następujące tomy dotyczące terenów polskich w granicach sprzed 1939 roku: *Pinkas ha-kehilot – Polin* [Księga wspólnot – Polska], t. I – Łódź i region, pod redakcją Danuty Dąbrowskiej i Avrahama Weina, Yad Vashem, Jerusalem 1976; *Pinkas ha-kehilot – Polin* [Księga wspólnot – Polska], t. II – Galicja Wschodnia, pod redakcją Danuty Dąbrowskiej, Avrahama Weina i Aharona Weisasa, Yad Vashem, Jerusalem 1980; *Pinkas ha-kehilot – Polin* [Księga wspólnot – Polska], t. III – Galicja Zachodnia, pod redakcją Avrahama Weina i Aharona Weissa, Yad Vashem, Jerusalem 1984; *Pinkas ha-kehilot – Polin* [Księga wspólnot – Polska], t. IV – Warszawa i region warszawski, pod redakcją Avrahama Weina, Yad Vashem, Jerusalem 1989; *Pinkas ha-kehilot – Polin* [Księga wspólnot – Polska], t. V – Wołyń i Polesie, pod redakcją Shemuela Spectora, Yad Vashem, Jerusalem 1990; *Pinkas ha-kehilot – Polin* [Księga wspólnot – Polska], t. VI – Poznań i Pomorze, pod redakcją Avrahama Weina, Yad Vashem, Jerusalem 1999; *Pinkas ha-kehilot – Polin* [Księga wspólnot – Polska], t. VII – Lublin i Kielce, pod redakcją Avrahama Weina, Yad Vashem, Jerusalem 1999; *Pinkas ha-kehilot – Slovakia* [Księga wspólnot – Słowacja], pod redakcją Yehoshuy Roberta Büchlera,Yad Vashem, Jerusalem 2003.

W bieżącym roku ukaże się następny tom dotyczący Polski: *Pinkas ha-kehilot – Polin* [Księga wspólnot – Polska], tom VIII – Wilno, Nowogródek i Białystok, pod redakcją Shemuela Spectora, Yad Vashem, Jerusalem 2005.

Last Letters from the Shoah: Testimonies from 1945, pod redakcją Zwi Bacharacha, Yad Vashem, Devora Publishing, Jerusalem 2004 [wersja hebrajska tej książki pod tytułem: *Ele dvarai ha-aharonim – michtavim aharonim min ha-shoa (To są ostatnie wieści – ostatnie listy z Zagłady*), pod redakcją Zvi Bachracha, Yad Vashem, Jerusalem 2002]

Książka jest zbiorem listów napisanych i wysłanych z gett, obozów koncentracyjnych, z miejsc ukrycia czy napisanych naprędce w czasie akcji lub transportów. Żydzi, którzy pisali te listy w obliczu śmierci, wiedzieli, że to ich ostatnie słowa, że nie przeżyją, ale chcieli przesłać ostatni znak, ostatnią wiadomość do swoich rodzin czy bliskich im ludzi. Czasami listy są dłuższe, kilkustronicowe, opisujące wydarzenia ostatnich miesięcy, podające również wiadomości o losach innych członków rodziny, jak w przypadku listów Mushiyi z Tarnopola z 7 kwietnia 1943 roku. Do listu dopisano dalszą część z 26 kwietnia. Autor pisze, że nadal żyje, jest jednak jednym z ostatnich w getcie, że tak bardzo chciałby żyć, a wokół tylko śmierć. Prosi jednak o zemstę na mordercach oraz pisze jak trudno mu umierać. Niektóre z listów zostały wysłane pocztą i wtedy autorzy musieli się liczyć z cenzurą. Inne zosta-

ły przekazane przez znajomych czy przyjaciół. Są też takie, które pozostawiono w celu przechowania i przekazania na wypadek, gdyby ktoś z członków rodziny przeżył. Lektura tych listów jest bardzo trudna i wstrząsająca dla czytelnika, jednak przybliża nam rzeczywistość ostatnich chwil i zachowań Żydów, którym nie dane było przeżyć.

Nazi Europe and the Final Solution, pod redakcją Davida Bankiera i Israela Gutmana, Yad Vashem, Jerusalem 2003

Książka ta zawiera materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej przez Uniwersytet Warszawski, Instytut Badań Socjologicznych w Hamburgu i Żydowski Instytut Historyczny, w Warszawie w sierpniu 1999 roku. W tym tomie przedstawiono wystąpienia uczestników konferencji dotyczące zagłady Żydów w Niemczech, Polsce, Związku Sowieckim, Czechosłowacji, Rumunii, Francji, Belgii, Holandi, Włoszech i Danii. Większość artykułów dotyczy stosunku społeczeństw poszczególnych krajów do problemu Zagłady. Część dotyczącą Niemiec otwiera artykuł redaktora tomu, profesora Davida Bankiera, na temat sposobu przekazywania wiadomości o sytuacji Żydów w latach poprzedzających wybuch drugiej wojny światowej i w okresie deportacji na wschód i realizacji „ostatecznego rozwiązania". W przedstawionym materiale przeprowadzono analizę stosowanego słownictwa, sposobu informowania o faktach, fragmentarycznych informacji o gettach w Europie Wschodniej. Przy okazji nie omieszkano użyć mordu w Katyniu w celu oskarżenia Żydów. Istotne miejsce w tej części zajmują problemy gospodarcze. Wolfgang Benz prześledził usuwanie Żydów z życie społecznego, gospodarczego i kulturalnego w latach 1933–1941 jako etapu prześladowania, natomiast Micheal Wildt zajął się bojkotem Żydów w latach 1933–1938 jako wyrazem zbiorowego prześladowania Żydów, często w formie pogromów. Trude Maurer zaś dokonała próby spojrzenia na problem stosunków niemiecko-żydowskich z innej strony. Niemcy występują tutaj w roli klientów, pacjentów i sąsiadów. Część dotyczącą Niemiec zamyka artykuł Beaty Kosmali o ratowaniu Żydów przez Niemców w latach 1941–1945.

W części dotyczącej Polski profesor Jerzy Tomaszewski przedstawił rozwój polskiej historiografii dotyczącej Zagłady. Autor przedstawił intensywną działalność Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich (później Hitlerowskich) w Polsce, Żydowskiej Komisji Historycznej i Instytutu Zachodniego w Poznaniu. Szczególnie ciekawe jest ukazanie zmiany stosunku do badań nad Zagładą w latach 50. i 60., skutkiem czego były liczne zafałszowania i wypaczenia w dziedzinie badań, a także publikacja antysemickich książek, ukazujących Żydów jako kolaborantów. Dopiero w latach 80. nastąpiła zmiana klimatu i pojawiła się możliwość publikacji książek, które wcześniej uniemożliwiała cenzura. Autor kończy artykuł przedstawieniem przyspieszonego rozwoju badań i popularyzacji wiedzy o Zagładzie w latach 90. Następne dwa artykuły poświęcono stosunkom polsko-żydowskim i możliwości ratowania Żydów w okresie okupacji. David Engel przedstawił ograniczony wpływ rządu polskiego w Londynie na czynniki w kraju w sprawie ratowania Żydów. Natomiast Israel Gutman – stosunek do Żydów ze strony różnych organizacji politycznych w kraju i konsekwencje tego w postaci ograniczonej pomocy Żydom. W pozostałych artykułach przedstawiono stosunek do Żydów na łamach prasy podziemnej (Andrzej Friszke) i sposób widzenia Holokaustu na podstawie dzienników, pamiętników i wspomnień polskich autorów (Feliks Tych).

Część dotyczącą Polski zamykają artykuły Daniela Blatmana na temat wzajemnych relacji PPS i Bundu w czasie wojny i artykuł Shmuela Krakowskiego o stosunku polskiego podziemia do Żydów w latach wojny.

Michal Unger, ***Lodz – aharon ha-getaot be-Polin***, Yad Vashem, Jerusalem 2005

Książka Michali Unger o getcie łódzkim jest owocem wieloletnich prac autorki. Wcześniej autorka redagowała i publikowała liczne książki i artykuły dotyczące getta, brała udział w przygotowaniu do druku listy mieszkańców łódzkiego getta. Sześciusetstronicowa monografia jest podsumowaniem tych długoletnich badań. We wstępnej części omówiona jest historia Żydów w Łodzi do wybuchu drugiej wojny światowej, między innymi szybki proces urbanizacji, rozwój przemysłu, stosunki między Żydami a innymi grupami etnicznymi w mieście, kryzys przemysłu tekstylnego i jego wpływ na sytuację gospodarczą oraz pauperyzację ludności żydowskiej, działalność na polu edukacji, kultury i polityki w latach 20. i 30.

Zasadnicza część książki dotyczy okresu wojny i okupacji, i jest podzielona na pięć części. Pierwsza omawia początkowy okres okupacji, poczynając od zajęcia miasta i wprowadzenia nowego porządku, utworzenie prowincji Wartheland, która pod administracją Greisera miała być przykładem dla innych. Dalej autorka omawia politykę niemiecką w stosunku do Żydów w pierwszych miesiącach okupacji, utworzenie Rady Żydowskiej w Łodzi, nominację Chaima Rumkowskiego, organizację gminy żydowskiej oraz sytuację Żydów w mieście. W drugiej części omawia okres autonomii, czyli czas od początku izolacji getta w maju 1940 aż do początku realizacji „ostatecznego rozwiązania" w październiku 1940 roku. W tym okresie powstała niemiecka administracja getta. Autorka omawia przywłaszczanie majątku żydowskiego, pieniądze gettowe, podatki, politykę głodu i organizację pracy przymusowej Żydów, wysyłki do obozów pracy. Ważne jest też omówienie stosunków pomiędzy Biebowem a Rumkowskim i proces zdominowania przez tego ostatniego życia publicznego społeczności żydowskiej Łodzi.

Trzecia część pracy przedstawia opis realizacji „ostatecznego rozwiązania" w getcie, który poprzedza omówienie dyskusji dotyczącej deportacji Żydów prowincji Wartheland i systematycznej zagłady w Chełmnie. Następnie przedstawiono przygotowanie getta do przyjęcia uchodźców z innych miejscowości i stosunek Rumkowskiego do przybyłych, początki deportacji z getta i jej organizację, „szperę", czyli wielką deportację we wrześniu 1942, i dyskusję nad tym, co wiedzieli mieszkańcy getta o losie deportowanych. Autorka przedstawia organizację i warunki pracy w okresie, gdy praca stała się sposobem na przeżycie.

Czwarta część poświęcona jest w całości zagadnieniom życia codziennego, działalności politycznej, religii i kultury w getcie. Ostatnia część dotyczy ostatnich lat istnienia getta (1943–1944), między innymi polityki niemieckiej wobec getta i życia mieszkańców getta. W dalszej części omawiany jest proces stopniowej utraty władzy Rumkowskiego, wywózki do obozów pracy w Częstochowie i Skarżysku Kamiennej, likwidacja getta w czerwcu–sierpniu 1944 i ostatnie dni Rumkowskiego oraz los Żydów łódzkich po likwidacji getta.

Geto Varsha – sippur ittonut: mivhar me-toch ittonut mahteret 1940–1943 [Getto warszawskie – opowieść dziennikarska: wybór fargmentów z prasy podziemnej, 1940–1943], pod redakcją Daniela Blatmana, Yad Vashem, Jerusalem 2002

Książka wydana przez Daniela Blatmana jest ciekawym pomysłem opowieści o getcie warszawskim opowiedzianej przez samych jego mieszkańców – autorów artykułów tak licznie wydawanej prasy podziemnej. Książka poprzedzona jest obszernym wstępem opisującym funkcjonowanie prasy w okupowanej Polsce – zarówno tej oficjalnej, jak i podziemnej, a w szczególności prasy żydowskiej,

utworzenie i przejście do getta, a następnie konfronatację rzeczywistości deportacji i Zagłady. Autor wyboru przekazuje głos świadkom wydarzeń – autorom artykułów w prasie podziemnej. Każdy rozdział poprzedzony jest krótkim wstępem, po nim zaś następuje wybór fragmentów tekstów. Książka składa się z następujących rozdziałów: „Wojna i terror 1939–1941"; „Życie Żyda nie jest warte więcej niż kula karabinowa"; „Getto warszawskie 1940–1942'; „Judenrat: działalność i kontrowersje"; „Uchodźcy w getcie"; „Życie codzienne"; „Stosunki pomiędzy Polakami a Żydami"; „Organizacje i partie"; „Polska i Polacy pod jarzmem okupacji nazistowskiej"; „W obliczu ostatecznego rozwiązania".

Opracował Witold Mędykowski

STANY ZJEDNOCZONE

W ostatnich latach nadal wzrastała liczba publikacji o Zagładzie autorstwa badaczy zamieszkałych i pracujących w Stanach Zjednoczonych. Wzrost zainteresowania Zagładą jest wynikiem zbiegu wielu czynników. Od lat 80. Zagłada zajmuje poczesne miejsce w debacie publicznej o drugiej wojnie światowej w Stanach Zjednoczonych; instytucje, takie jak United States Holocaust Memorial Museum, wspierają projekty badawcze i edukacyjne dotyczące Zagłady; uczelnie wyższe w USA kładą nacisk na nauczanie o Zagładzie, tworząc nawet stanowiska akademickie dla badaczy specjalizujących się w jakimś jej aspekcie. Nie zaskakuje zatem fakt, iż *gros* badań nad Zagładą prowadzą naukowcy z uniwersytetów amerykańskich. Tekst ten jest próbą opisu wybranych tekstów ich autorstwa, streszcza cztery najnowsze badania wybrane ze względu na innowacyjność metodologiczną bądź na rezultaty badań, by wreszcie krótko zająć się kierunkami przyszłych badań nad Zagładą w USA.

Paul Eisenstein, ***Traumatic Encounters: Holocaust Representation and the Hegelian Subject*** [„Traumatyczne spotkania: Obraz Zagłady a podmiot Heglowski"], New York 2003

Jeden z najnowszych obszarów badań nad Zagładą nie obejmuje lat 1942–1945, lecz dotyczy okresu powojennego i kwestii zwanej „pamięcią zbiorową"[1]. Niedawno opublikowane studium literaturoznawcy Paula Eisensteina jest jednym z najbardziej poważnych dokonań w tej dziedzinie. Eisenstein podejmuje próbę wyjaśnienia najważniejszych problemów etycznych i epistemologicznych, z którymi stykają się badacze, nauczyciele, pisarze i artyści zajmujący się Zagładą. Będąc rozczarowany tym, co odczytuje jako dominujące liberalne i postmodernistyczne podejścia do pamięci o Zagładzie, w Hegla projekcie fenomenologicznym odnajduje nowy sposób pamiętania o Zagładzie. Twierdzi, że przyjmując totalizującą pozycję Ducha Absolutnego, można wspominać Zagładę w sposób bezpośrednio konfrontujący jej traumę. Fenomenologia Hegla zasadza się na fundamentalnym założeniu, iż każda pojedyncza wypowiedź – to, jak mówimy bądź myślimy o danym wydarzeniu – zawsze jest

[1] Por. między innymi: J. Huener, *Auschwitz, Poland, and the Politics of Commemoration, 1945–1979,* Athens, OH 2003; H. Marcuse, *The Legacies of Dachau: The Uses and Abuses of a Concentration Camp, 1933–2001,* Berkeley 2001; R. G. Moeller, *War Stories: The Search for a Usable Past in the Federal Republic of Germany,* Berkeley 2001; E. Santner, *Stranded Objects: Mourning, Memory, and Film in Postwar Germany,* Ithaca 1990; M, C. Steinlauf, *Bondage to the Dead: Poland and the Memory of the Holocaust,* Syracuse, New York 1997; J. E. Young, *The Textures of Memory: Holocaust Memorials and Meaning,* New Haven 1993; J. B. Wolf, *Harnessing the Holocaust: The Politics of Memory in France,* Stanford 2004.

przejawem uniwersalnego. Dla Einsteina, twierdzenie Hegla, iż to, co szczegółowe, jest zarazem uniwersalne, umożliwia nam stanięcie twarzą w twarz z Zagładą, nie próbując doszukiwać się w niej jakiejś uniwersalnej treści (wedle podejścia liberalnego) bądź gubić się w tym, co szczegółowe, aż konfrontacja z samym wydarzeniem jest nieustannie odkładana na później (wedle stanowiska postmodernistycznego).

Christophe R. Browning, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942,* Lincoln 2004

Mamy zatem – z jednej strony prace Eisensteina i im podobne stanowiące *gros* najnowszych badań, – z drugiej pojawiają się prace dotyczące tradycyjnych zagadnień historiograficznych, szczególnie zaś kluczowego problemu przyczyn i sposobów, w jaki Niemcy hitlerowskie podjęły decyzje o przeprowadzeniu programu systematycznej masowej zagłady. Na szczególną uwagę zasługują tu dwie prace: Christophera Browninga i Erica Weitza. W swej książce *The Origins of the Final Solution* Christopher Browning, autor klasycznego już dziś studium *Ordinary Men* [Zwykli ludzie], pokazuje z drobiazgową dokładnością ewolucję polityki nazistów wobec Żydów w okresie od września 1939 roku do marca 1942. Browning utrzymuje, iż inwazja sowiecka i „ostateczne rozwiązanie" były ze sobą nierozerwalnie powiązane. Sugeruje, że to prawdopodobnie Hitler we wrześniu 1941 roku nakazał zgładzenie europejskich Żydów, gdy niemieckie wojska w Związku Sowieckim odnosiły największe sukcesy. Wywód Browninga na nowo akcentuje rolę Hitlera w procesie podejmowania decyzji po wielu dziesięcioleciach czy to bagatelizowania jego roli, czy też niedawnych badań, z których wynika, iż to lokalni dowódcy na Wschodzie, a nie przywódcy w Berlinie, dążyli do realizacji „ostatecznego rozwiązania"[2].

Eric D. Weitz, *A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation*, Princeton University Press, Princeton–Oxford 2003

Historyk Eric Weitz analizuje przyczyny Zagłady w odmienny od Browninga sposób[3]. Ten ostatni sięga bowiem przede wszystkim do źródeł historycznych dotyczących Zagłady i dokonuje ich bezpośredniej analizy, podczas gdy Weitz posługuje się perspektywą o wiele szerszą, przyglądając się czterem przypadkom ludobójstwa w XX wieku – zbrodniom Hitlera, Stalina, Pol Pota i Miloševicia – w nadziei znalezienia cech wspólnych pozwalających ustalić przyczyny i mechanizm tak licznych aktów ludobójstwa. W obszernym pod względem tematycznym pierwszym rozdziale obejmującym okres Oświecenia, aż po koniec XIX wieku, najpierw bada wpływ kolonializmu, niewolnictwa, imperializmu, nauki, antropologii, darwinizmu społecznego na europejskie idee dotyczące rasy i narodu. Na początku wieku, szczególnie zaś po pierwszej wojnie światowej, obie idee zlały się w to, co Weitz nazywa „rasowym nacjonalizmem". To właśnie idea, iż naród musi być czysty pod względem rasowym,

[2] Więcej na temat debaty między „funkcjonalistami" i „intencjonalistami" w latach 80. zob. w: I. Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation,* New York 1993. O badaniach nad Holokaustem w Europie Wschodniej zob.: U. Herbert (red.), *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies,* New York 2000.

[3] Dogłebną analizę przykładów, kiedy to nowoczesne państwo odegrało nieznaczną rolę w ludobójstwie, zob.: M. Mazower, *Violence and the State in the Twentieth Century*, „American Historical Review" 2002, vol. 107, nr 4, s. 1158–1178. Na temat wcześniejszych prób wyjaśnienia polityki nazistowskiej za zasłoną „nowoczesności", zob.: A. Götz, S. Heim, *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung,* Hamburg 1991; Z. Bauman, *Modernity and the Holocaust,* Ithaca NY, 2001 [wydanie polskie Warszawa 1992].

stanowi intelektualne źródło ludobójstwa. Jednakże same idee nie wystarczą, by wyjaśnić, dlaczego w XX wieku mieliśmy do czynienia z tak wieloma aktami ludobójstwa; aby do niego mogło dojść, kluczowe okazały się logika interwencjonistyczna i zdolności organizacyjne nowoczesnego państwa. Odwołując się do oświeceniowej idei postępu, nowoczesne państwo podejmowało próby naprawy społeczeństwa drogą interwencji. Przebudowę i organizację społeczeństwa państwo planowało dokonać poprzez wydawanie paszportów, spisy powszechne oraz klasyfikację ludności według kategorii etnicznych. W perspektywie Weitza ludobójstwo stanowi radykalną postać inżynierii społecznej. Mimo że wywód Weitza nie jest ani nowy, ani zupełnie przekonujący (znane są przypadki ludobójstwa w XX wieku na obszarach, na których prawie nie istniał aparat nowoczesnego państwa), jego wkład w badania nad Zagładą jest znaczący, albowiem podjął on próbę umieszczenia nazistowskiej polityki eksterminacyjnej w kontekście porównawczym[4]. Wraz z kilkoma innymi historykami należy do czołówki historii porównawczej, której celem nie jest relatywizowanie przeszłości nazistowskiej, jak to miało miejsce w przypadku niektórych historyków niemieckich pod koniec lat 80, w czasie *Historikerstreit*.

Saul Friedländer, ***Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933–1939,*** New York 1997

Jednak nie wszyscy historycy dostrzegają wartość porównywania Zagłady z innymi przypadkami ludobójstwa, utrzymując, iż było to wydarzenie jedyne w swoim rodzaju zarówno pod względem skali, jak i realizacji. Saul Friedländer jest jednym z najważniejszych zwolenników tego poglądu. W pracy *Nazi Germany and the Jews* przeprowadza jeden ze swych najlepszych wywodów wyjaśniających, dlaczego hipotezy uniwersalne, takie jak „nowoczesne państwo", nie dotykają istoty rzeczy jako próby wyjaśnienia powodów, dla których naziści podjęli decyzję rozwiązania narzuconej przez samych siebie „kwestii żydowskiej" za pomocą ludobójstwa. Książka ta opisuje wiele aspektów nazistowskich prześladowań Żydów w latach 1933–1939. Autor analizuje codzienne, zwykłe doświadczenia niemieckich Żydów, reakcje społeczeństwa niemieckiego na politykę nazistów oraz funkcjonariuszy nazistowskich owładniętych coraz większą obsesją rozwiązania „kwestii żydowskiej". Umiejętność łączenia owych licznych wątków w spójną narrację dowodzi niezwykłego talentu tego historyka, czyniąc *Nazi Germany and the Jews* jedną z najważniejszych książek o Zagładzie wydanych w Stanach Zjednoczonych. Można zaryzykować ocenę, iż jest to jedyna książka w języku angielskim, która w tak nieodparty sposób łączy perspektywę ofiar, postronnych obserwatorów i sprawców. Książka przedstawia również nowatorskie spojrzenie na Trzecią Rzeszę. Friedländer pokazuje, w jaki sposób „odkupieńczy antysemityzm" elity nazistowskiej – nienawiść wobec Żydów, domagająca się jedynego możliwego sposobu ocalenia narodu niemieckiego, a mianowicie usunięcia Żydów – popychała urzędników aparatu nazistowskiego w stronę coraz to bardziej radykalnych rozwiązań kwestii żydowskiej. To właśnie ta zdecydowana nienawiść czyni Zagładę wyjątkową; to właśnie ta zdecydowana nienawiść pomaga nam zrozumieć, dlaczego naziści dążyli do zabicia każdego Żyda, każdej Żydówki, każdego żydowskiego dziecka, w całej Europie.

[4] N. M. Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe,* Cambridge, Mass., 2001; R.Gellately, B. Kiernan, *The Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective,* Cambridge 2003.

[5] K. C. Berkhoff, *Harvest of Despair: Life and Death under Nazi Rule,* Cambridge, Mass., 2004; W. Lower, *Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine,* Chapel Hill, NC, 2005; D. Furber, „Going East: Colonialism and German Life in Nazi-occupied Poland", praca doktorska, State University of New York w Buffalo, 2003.

Cztery omówione tu książki odzwierciedlają główne obszary badań nad Zagładą prowadzonych obecnie w Stanach Zjednoczonych. Na przykładach Browninga i Friedländera widać szczególnie wyraźnie, że badacze amerykańscy nadal koncentrują się raczej na polityce niemieckiej niż na faktycznym przebiegu Zagłady w Europie Wschodniej, ale tendencja ta zaczyna się zmieniać. Jeden z najciekawszych nowych obszarów badawczych obejmuje analizę przebiegu Zagłady w różnych częściach Europy. Niedawno zostały wydane dwie książki Karela C. Berkhoffa i Wendy Lower o polityce nazistowskiej na Ukrainie; Omer Bartov przygotowuje studium o relacjach między grupami etnicznymi w ukraińskim Buczaczu, Christopher Browning pracuje nad książką o żydowskim obozie pracy w Starachowicach, a David Furber pisze o nazistowskiej polityce w okupowanej Polsce[5]. Wydaje się, że badacze amerykańscy, idąc za przykładem swych kolegów w Niemczech, którzy jako jedni z pierwszych sięgnęli do wschodnioeuropejskich archiwów po 1989 roku, odchodzą od zajmowania się przyczynami „ostatecznego rozwiązania" (co zdominowało dyskusję nad Zagładą przez ostatnie dwadzieścia lat), zwracając się ku ewolucji Zagłady i jej przebiegowi w Europie Wschodniej.

Opracował Michael Meng
Z angielskiego przełożył Jerzy Giebułtowski

AUSTRIA

Nie ulega wątpliwości, że Holokaust jest najlepiej zbadanym aktem ludobójstwa – uniwersyteckie programy badawcze dotyczące Holokaustu mnożą się jak grzyby po deszczu. W przyszłości Holokaust w coraz większym stopniu będzie pojmowany jako główne wydarzenie europejskie w powiązaniu z innymi przykładami ludobójstwa. Tendencje idą w kierunku *Holocaust- and Genocide-Studies*, jak o tym świadczą także niektóre nowsze prace z Austrii.

„Man hat sich hier sehr fremd gefühlt..." Weibliche Holocaust-Überlebende in Israel [„Człowiek czuł się tutaj bardzo obco..." Kobiety-ofiary Holocaustu mieszkające w Izraelu], praca dyplomowa, udostępniona przez Marię Ecker, Universität Salzburg, 2002

Znamienną ilustracją tej tezy jest praca Marii Ecker zatytułowana *„Man hat sich hier sehr fremd gefühlt..." Weibliche Holocaust-Überlebende in Israel.* Maria Ecker zajęła się w niej problemem mieszkających w Izraelu kobiet-ofiar Holokaustu, przy czym swoimi badaniami sytuuje się zdecydowanie w obszarze *gender studies*. Jest to perspektywa na niemieckim obszarze językowym stosunkowo młoda i śmiała. W pracy tej główny nacisk położono na teoretyczną i metodyczną stronę badań nad kobietami i płcią. Odznacza się ona szczególnym zróżnicowaniem w operowaniu kategorią *gender*, ponieważ nie tylko zastosowano ją w badaniach, ale też sama stała się przedmiotem refleksji jako kategoria otwarta, co oznacza, że nie jest z góry określone, co oznacza w konkretnym kontekście badawczym, ani też jaki będzie wynik jej zastosowania.
Praca ta, za którą przyznano Nagrodę Eriki Weinzierl za rok 2002, przyczynia się także do wprowadzenia doświadczeń i przeżyć kobiet do pamięci zbiorowej, co skutkuje wyczuleniem na aspekt demokratycznego traktowania płci w analizach „narodowego socjalizmu jako rozłamu z cywilizacją", czyli tego rozdziału historii europejskiej, który bodaj najintensywniej absorbował Europę powojenną i który stał się czymś w rodzaju mitu o podwalinach oświeconej tożsamości europejskiej.

Helga Amesberger, Katrin Auer, Brigitte Halbmayr, ***Sexualisierte Gewalt, weibliche Erfahrungen in NS-Konzentrationslagern*** [Przemoc zseksualizowana. Doświadczenia kobiet w nazistowskich obozach koncentracyjnych], Mandelbaum-Verl., Wien 2004
K. Auer, B. Halbmayr, ***Sexualisierte Gewalt im Kontext nationalsozialistischer Verfolgung*** [Przemoc zseksualizowana w kontekście prześladowań nazistowskich], „Zeitschrift für Genozidforschung" 2004, nr 1, Leske und Budrich, Leverkusen, s. 40–65.

Książka *Sexualisierte Gewalt. Weibliche Erfahrungen in NS-Konzentrationslagern,* która ukazała się w roku 2004 w wydawnictwie Mandelbaum, zajmuje się problemem zseksualizowanej przemocy w kontekście prześladowań nazistowskich i penetruje obszar tematyczny, który cieszył się dotychczas niewielkim zainteresowaniem nauki. W książce tej, na podstawie osobistych wspomnień kobiet, omawia się rozmaite formy przemocy seksualnej stosowane w czasach prześladowań. Obok seksualnej pracy przymusowej w obozowych i esesmańskich domach publicznych, wykorzystywania seksualnego, gwałtów i tortur, jak również przymusowych sztucznych poronień i sterylizacji, przeżycia te obejmują także poniżające metody przesłuchań, wymuszoną nagość oraz pozbawienie jakiejkolwiek sfery intymności. Aspekty specyficznie kobiece, takie jak ciąża czy menstruacja, omówiono tutaj zarówno w kontekście obozów koncentracyjnych, jak i w kontekście potencjalnych skutków, jakie doświadczana przemoc miała na życie kobiet po roku 1945. Zajęto się też zagadnieniem, w jaki sposób kobiety opowiadają o tego rodzaju zseksualizowanej przemocy.

Frauen im Widerstand / Women in the Holocaust: Wystawa w Nestroyhof, zorganizowana przez Y. Rotbaina i Z. Harariego, Österreichischer Freundeskreis von Givat Havia, Wien, 3–23 czerwca 2005
http://www.ceiberweiber.at/2004/womenintheholocaust.htm

Tematem wystawy zorganizowanej w czerwcu tego roku w Wiedniu przez Austriackie Koło Przyjaciół Givat Havivy „Frauen im Widerstand / Women in the Holocaust" była rola kobiet i ich działalności w ruchu oporu. Po dziesięcioleciach kwerend i opracowywania materiałów stało się jasne, jak niewielki procent badań zajmuje się tymi właśnie zagadnieniami. Wspomniana wystawa została poświęcona tym kobietom, które znalazły w sobie tyle siły, odwagi i hartu ducha, by stawić opór nazistowskiemu reżimowi.

„Unser Gewissen verbietet uns, in dieser Aktion mitzuwirken." Der NS- Massenmord an geistig und körperlich Behinderten und der Widerstand der Sr. Anna Bertha Königsegg [„Sumienie zabrania nam uczestniczyć w tej akcji". Masowy mord nazistów na chorych umysłowo i ułomnych fizycznie oraz akcja oporu siostry Anny Berthy Königsegg], 26 września 2005
http://www.doew.at/thema/thema_alt/wuv/euthwid/koenigsegg.htm

Anna Bertha Königsegg była – jak pisze w swoim artykule Wolfgang Neugebauer – pielęgniarką w szpitalu Schernberg (Salzburg). W sierpniu 1940 roku dotarło tam pismo Reichstatthalterei Salzburg, Abteilung III Gaufürsorgeamt, w którym nakazywano ewakuację pacjentów na mocy rozporządzenia komisarza obrony Rzeszy na Okręg Obronny XVII. Siostra wizytatorka Anna Bertha Königsegg wiedziała jednak o nazistowskich planach przeprowadzania eutanazji i od samego początku sprzeciwiała się tej akcji. W piśmie do komisarza obrony Rzeszy wyraziła swój stanowczy protest przeciwko podejmowaniu tego rodzaju kroków: „Jest niejako publiczną tajemnicą, jaki los czeka wywożonych stąd chorych, ponieważ często tuż po ich przeniesieniu, otrzymujemy wiadomość o zgonie wielu z nich". Ernst Hanisch określił postawę siostry wizytatorki mianem „najodważniejszej akcji protestacyjnej Kościoła w Salzburgu".

D. Ingrisch, ***Der dis/kontinuierliche Status des Seins : über vom Nationalsozialismus aus Österreich vertriebene (und verbliebene) intellektuelle Kulturen in lebensgeschichtlichen Kontexten*** [(Nie)ciągły status bytu: o wypędzonych z Austrii przez narodowy socjalizm (i pozostałych w tym kraju) intelektualnych kulturach ujętych w kontekstach osobistych losów badanych], Lang, Frankfurt am Main 2004
D. Ingrisch, ***Die Revolutionierung des Alltags: zur intellektuellen Kultur von Frauen im Wien der Zwischenkriegszeit*** [Rewolucjonizacja codzienności: w kwestii intelektualnej kultury kobiet w Wiedniu okresu międzywojennego], Lang, Frankfurt am Main 2004

Doris Ingrisch omawia problem wypędzonych kultur i kulturowej pamięci. W swojej książce *Der dis/kontinuierliche Status des Seins: über vom Nationalsozialismus aus Österreich vertriebene (und verbliebene) intellektuelle Kulturen in lebensgeschichtlichen Kontexten* dokonuje porównania kobiet i mężczyzn wypędzonych z Austrii, i tych, którzy w tym kraju pozostali w okresie od 1938 do 1945 roku. Mamy tutaj do czynienia z badaniem na bazie drugiego pokolenia wypędzonych jako dzieci i dorastająca młodzież intelektualistów, badaniem, w którym pojawia się prowadzące w czasy współczesne pytanie o to, w jakich tradycjach traktowania relacji między płciami i sposobami myślenia odnajdują się dziś przedstawicielki pokolenia postholokaustowego i jakie jest dzisiaj ich podejście do przeszłości.

Das Frauenbild im Nationalsozialismus: NS- Wunschbild und Realität [Obraz kobiety w narodowym socjalizmie: Wizja nazistowska a rzeczywistość] praca dyplomowa, udostępniona przez Kurta Andersa, Universität Wien 2005

Co się tyczy intelektualnej kultury kobiecej okresu międzywojennego w Wiedniu, to wiele współtworzących ją kobiet, pochodzących w większości ze światłych rodzin żydowskiego mieszczaństwa, jako reakcję na antysemityzm wyrobiło w sobie mocno nacechowany dystansem stosunek do własnych tradycji religijnych. Kobiety te, nie chcąc już być odsuwane na margines, szukały rozwiązania swoich problemów w socjaldemokracji. Wskutek wypędzenia i wymordowania tych kobiet, wspomnienie o nich zatarło się, zdominowane przez obraz kobiety w czasach faszyzmu i antysemityzmu.

M. Wogowitsch, ***Das Frauenbild im Nationalsozialismus*** [Obraz kobiety w narodowym socjalizmie], w: *Linzer Schriftenreihe zur Frauenforschung*, Trauner Verlag, Linz 27/2004

Jeśli przyjrzeć się obrazowi kobiety kształtowanej w faszystowskich placówkach wychowawczych dla kobiet, to otrzymamy „oficjalny" obraz kobiety okresu nazizmu. W *Mein Kampf* Hitler opowiadał się na przykład za tym, aby obywatelom płci żeńskiej przyznawać pełne niemieckie obywatelstwo dopiero z chwilą zawarcia związku małżeńskiego. Margit Wogowitsch w swojej pracy *Das Frauenbild im Nationalsozialismus* zajmuje się głównie wpływem, jaki propagandowy obraz kobiety miał na ówczesną codzienność kobiet i zestawia ze sobą kompleksową wizję lansowaną przez reżim nazistowski oraz rzeczywisty obraz kobiety tamtych czasów.

Opracował Emanuel Althuber
Z języka niemieckiego przełożył Ryszard Turczyn

WIELKA BRYTANIA

Niniejszy przegląd brytyjskich publikacji dotyczących Zagłady obejmuje prace opublikowane po 2000 roku. Zważywszy, że w ciągu ostatnich pięciu lat badania nad Zagładą cieszyły się dużym zainteresowaniem, niniejszy przegląd nie obejmuje wszystkich wartościowych tekstów, nie ogranicza się przy tym do tekstów opublikowanych w Wielkiej Brytanii. Zawiera natomiast omówienia niektórych prac, które były autorowi pomocne, a zarazem dają pojęcie o szerszej debacie nad Zagładą, jaka odbywa się w Wielkiej Brytanii.

Biorąc pod uwagę ogromną liczbę publikacji na temat Zagłady w ostatnich latach, dla jasności prezentacji teksty zostały omówione tematycznie w następujących kategoriach: 1. Teksty wprowadzające i ogólne, 2. Zagłada, 3. Polityka, 4. Wielka Brytania a Zagłada, 5. Pamięć a Zagłada. Pewne książki można by umieścić w więcej niż jednej kategorii, ale mam nadzieję, że klasyfikacja niniejsza okaże się przydatna.

Teksty wprowadzające i ogólne

D. Stone (red.), ***The Historiography of the Holocaust,*** Palgrave Macmillan, London 2004, 512 stron

Publikacja składa się z tekstów czołowych badaczy zajmujących się Zagładą oraz młodszych badaczy. Jest to wyważony zbiór wnikliwych tekstów o debatach w ciągu ostatniego dziesięciolecia. Niewątpliwie będzie to standardowy tekst w swojej dziedzinie.

D. Cesarani (red.), ***The Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies****,* 6 tomów , Routledge London 2004, 2680 stron

Ten sześciotomowy zbiór obejmuje dojście Hitlera do władzy i powstanie państwa „rasowego", krytycznie analizując ewolucję od prześladowców do ludobójstwa, przedstawia rozmaite perspektywy badawcze dotyczące procesów podejmowania decyzji w Trzeciej Rzeszy. Sięgając do współczesnych badań, autorzy prezentują szeroki zakres cennych materiałów na temat Zagłady, angażując się między innymi w bieżące debaty o „zwykłych ludziach", „reakcjach żydowskich", „roli Watykanu", „pamięci i wspomnieniach".

N. Levi, M. Rothberg (red.), ***The Holocaust: Theoretical Readings****,* Edinburgh University Press, Edinburgh 2003, 528 stron

Książka jest podzielona tematycznie, przedstawia i przedrukowuje fundamentalne teksty, autorstwa między innymi Browninga, Habermasa i Arendt. Jest to zbiór niezwykle przydatny, zachęcający do pogłębionej refleksji teoretycznej nad interesującymi badaczy Zagłady problemami.

Y. Bauer, ***History of the Holocaust****,* Franklin Watts, New York 2001, 432 strony

Niniejszy tom daje kontekst historyczny dla okresu Trzeciej Rzeszy, by później skupić się na zmianach w nazistowskiej polityce rasowej. Rozdział 6 zawiera omówienie roli judenratów w różnych miastach, w rozdziale 7 analizuje się życie się w getcie. Bauer omawia problemy „ostatecznego rozwiązania", „partyzantów", „ratunku". Niezwykle przydatna praca.

A. Polonsky (red.), ***POLIN: Studies in Polish Jewry Volume 13 Focusing on the Holocaust and its Aftermath The Littman Library of Jewish Civilization***, London 2000

Od 20 lat POLIN prezentuje nowatorskie badania nad polskimi Żydami. Tom zawiera artykuły na temat różnych aspektów Zagłady i jej następstw autorstwa między innymi Antony'ego Polonsky'ego, Joanny Michlic-Coren i Jonathana Webbera. Niezwykle przydatny tom.

C. Browning, ***Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers,*** Cambridge University Press, Cambridge 2000, 198 stron

Ten ważny tom, będący istotnym wkładem w literaturę przedmiotu, pokazuje rozwój polityki nazistowskiej wobec Żydów na początku drugiej wojny światowej, analizując napięcia między polityką eksterminacji a eksploatacją żydowskiej siły roboczej.

D. Bloxham, ***Extermination through Work: Jewish Slave Labour under the Third Reich,*** Holocaust Educational Trust Research Papers 1999–2000, nr 1 (London), 37 stron

Praca badawcza opisująca pracę niewolniczą i sposoby separowania Żydów od innych zbiorowości. Jest zapisem różnych sposobów traktowania Żydów zarówno w różnych okresach, jak i w różnych dziedzinach gospodarki nazistowskiej. Lektura obowiązkowa dla interesujących się pracą niewolniczą w Trzeciej Rzeszy.

Zagłada

L. Rees, ***Auschwitz: The Nazis and the 'Final Solution'***, BBC Books, London 2005, 320 stron + bibliografia [wydanie polskie: L. Rees, *Naziści i ostateczne rozwiązanie,* Pószyński i Ska, Warszawa 2005]

Książka towarzysząca uznanemu przez krytykę sześcioodcinkowemu serialowi BBC pod tym samym tytułem. Tekst śledzi historię Auschwitz w czasie Trzeciej Rzeszy, analizując Zagładę w szerszym kontekście.

J. T. Gross, ***Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne,*** Princeton University Press, Princeton 2001, 216 stron [wydanie polskie: J.T. Gross, *Sąsiedzi, Historia Zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000]

Opis masakry jedwabieńskich Żydów rodzi pytanie: jak „zwykli ludzie" stali się mordercami, zmuszając do przemyślenia stosunków polsko-żydowskich w czasie okupacji hitlerowskiej. Wywołała żywą debatę w środowisku badaczy Zagłady i poza nim.

A. Polonsky, J.B. Michlic (red.), ***The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland,*** Princeton University Press, Princeton 2004, 489 stron

Ten zbiór esejów zawiera teksty uczestników debaty o Jedwabnem – polityków, dziennikarzy, duchownych, mieszkańców Jedwabnego i intelektualistów. Polonsky i Michlic wprowadzają czytelnika w debatę, omawiając możliwy jej wpływ na rozumienie stosunków polsko-żydowskich w historii Polski.

Polityka

E. Black, *IBM and the Holocaust: The Strategic Alliance between Nazi Germany and America's Most Powerful Corporation,* Little, Brown and Company, London 2001, 519 stron [wydanie polskie: E. Black, *IBM i Holocaust*, Muza, Warszawa 2001]

Black pokazuje jak technologia kart perforowanych koncernu IBM została użyta w hitlerowskich Niemczech w zarządzaniu i realizacji zagłady europejskich Żydów, analizując też relacje centrali IBM w Nowym Jorku z jej spółkami zależnymi w rozdartej wojną Europie.

P. Longerich, *The Unwritten Order: Hitler's Role in the Final Solution*, Tempus, Stroud 2001–2003, 255 stron

Znakomita książka Longericha jest owocem jego udziału w procesie Davida Irvinga w charakterze świadka posiadającego specjalną wiedzę, w której zawarł on analizę kluczowej roli w Zagładzie.

G. Aly, S. Heim, *Architects of Annihilation: Auschwitz and the logic of destruction,* Weidenfeld & Nicholson, London 2002, 400 stron

Książka Aly'ego i Heima po raz pierwszy wydana w Niemczech w 1991 roku jest podstawowym wkładem w nasze rozumienie roli młodych i zorientowanych na karierę akademików w Trzeciej Rzeszy. Lektura obowiązkowa zarówno dla osób pragnących zrozumieć technokratów w nazistowskich Niemczech, jak i dla tych, którzy pragną głębiej wniknąć w kompromitację nazistowskiej praktyki akademickiej. Rozdział o ekonomii demograficznej winien stać się lekturą obowiązkową dla wszystkich przedstawicieli nauk społecznych.

M.D. Allen, *The Business of Genocide: The SS, Slave Labor and the Concentration Camps,* University of North Carolina Press, Chapel Hill 2002, 378 stron

Ta doskonale udokumentowana praca wypełnia lukę w badaniach instytucji Trzeciej Rzeszy. Szczegółowo analizuje rolę Głównego Urzędu Gospodarczo-Administracyjnego SS (WUHA). Wykazuje, iż instytucja ta jest kluczowa do zrozumienia mechanizmu eksterminacji, albowiem „ujawnia się w niej historycznie wyjątkowe zastosowanie nowoczesnych środków w pracy niewolniczej i ludobójstwie", wykazując, w jaki sposób „ta instytucja działała w sposób podobny do nowoczesnych struktur organizacyjnych w dzisiejszym świecie zachodnim" – w tym rozumieniu jej menadżerowie byli „zwykłymi ludźmi".

M. Roseman, *The Wannsee Conference and the Final Solution: A Reconsideration,* Metropolitan Books, Henry Holt and Company, New York 2002, 208 stron

Ta zwięzła, dobrze udokumentowana publikacja analizuje konferencję w Wannsee i jej miejsce w wydarzeniach, których rezultatem była eksterminacja Żydów europejskich.

G.S. Paulsson, *Secret City: The Hidden Jews of Warsaw, 1940–1945*, Yale University Press, New Haven – London 2002, 298 stron + indeks

Książka Paulssona jest dobrze udokumentowaną pracą o warszawskich Żydach ukrywających się w różnych okresach okupacji hitlerowskiej. Autor dochodzi do zaskakującego wniosku, iż gdyby nie brać pod uwagę hotelu Polskiego i powstania warszawskiego, odsetek ocalonych w Warszawie Żydów byłby w przybliżeniu równy procentowi ocalonych w Europie Zachodniej, wbrew oczekiwaniom i dzisiejszym poglądom.

Wielka Brytania a Zagłada

P. Shatzkes, *Holocaust and Rescue: Impotent or Indifferent? Anglo-Jewry 1938–1945*, Palgrave Macmillan, London 2002, 256 stron

Pamela Shatzkes twierdzi w swej uznanej pracy, iż to brak doświadczenia politycznego i dyplomatycznego wśród liderów angielskich Żydów, nie zaś lękliwość, obawa przed antysemityzmem czy obojętność były przyczyną ich niepowodzeń w staraniach zmierzających do przekonania rządu, by uczynił więcej dla ocalenia europejskich Żydów.

D. Cesarani, P. Levine (red.), *Bystanders to the Holocaust: A Re-evaluation*, Frank Cass, London 2002, 296 stron

Ta ważna książka to głos za bardziej zniuansowym rozumieniem kategorii „świadka" w badaniach nad Zagładą – zarówno w stosunku do jednostki, jak i rządu. Jest owocem seminarium z 1999 roku. Rozdziały autorstwa Davida Cesaraniego i Tony'ego Kushnera dotyczą Wielkiej Brytanii.

R. Bolchover, *British Jewry and the Holocaust*, The Littman Library of Jewish Civilization, Oxford 2003, 240 stron

Książkę Bolchovera po raz pierwszy wydało Cambridge University Press. Obecne wydanie opatrzono nowym wstępem, w którym omówione zostały nowe wydarzenia w tej dziedzinie badań począwszy od początku lat 90. Publikacja ta jest nadal ważna, albowiem autor śledzi w niej reakcje wspólnoty Żydów angielskich na nadciągającą katastrofę, analizując rozmaite perspektywy socjopolityczne oraz wartości, które legły u podłoża reakcji.

Pamięć i Zagłada

B. Engelking, *Holocaust and Memory. The experience of the Holocaust and its Consequences: An Investigation Based on Personal Narratives*, Leicester University Press in association with the European Jewish Publication Society (pod redakcją G.S. Paulssona, przeł. E. Harris), London 2001, 348 stron + przypisy, bibliografia i indeks

Książka ta ukazała się po raz pierwszy w Polsce w 1996 roku. Jest to wyważona analiza osobistych interpretacji Zagłady ocalonych polskich Żydów (którzy w Polsce pozostali). Publikacja na czasie, albowiem pozwala się wypowiedzieć ludziom rzadko słuchanym w polskiej historiografii Zagłady. Krótki wstęp Gunnara Paulssona kontekstualizuje tekst dla czytelnika zachodniego.

E. Hoffman, *After Such Knowledge: Memory, History and the Legacy of the Holocaust,* Public Affairs, New York 2004, 301 stron +przypisy, bibliografia i indeks

Praca Hoffmana napisana przede wszystkim dla czytelników zachodnich, bada granice pamięci i docieka odpowiedzialności jej pokolenia, które nazywa „pokoleniem kluczowym".

J. Huener, *Auschwitz, Poland, and the Politics of Commemoration, 1945–1979,* Ohio University Press, Athens 2003, 336 stron + bibliografia i indeks

Książka Huenera jest monografią uroczystości w Auschwitz w latach 1945–1979, analizującą związek między upamiętnianiem a polityką.

N.G. Finkelstein, *The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering,* wydanie drugie, Verso, London 2003, 286 stron + aneksy i indeks [wydanie polskie: N.G.Finkelstein, *Przedsiębiorstwo holokaust*, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 2001]

Zdaniem autora tej kontrowersyjnej książki, „Organizacje Żydów amerykańskich wyzyskują Zagładę, aby odwrócić uwagę krytyków od Izraela i jego nie dającej się obronić moralnie polityki" (s. 149). Drugie wydanie zawiera ocenę argumentacji krytyków, o których Finkelstein mówi: „żaden z nich – o ile mogę stwierdzić – nie kwestionuje mych faktycznych ustaleń" (s. xii).

H. Marcuse, *Legacies of Dachau: The Uses and Abuses of a Concentration Camp, 1933–2001,* Cambridge University Press, Cambridge 2001, 590 stron + przypisy, bibliografia i indeks

Marcuse umieszcza Dachau w historii Niemiec i omawia zmieniające się praktyki upamiętniania oraz znaczenie hitlerowskiego obozu koncentracyjnego. Warta jest uważnej lektury w połączeniu z tekstem Huenera o Auschwitz.

A. Reading, *The Social Inheritance of the Holocaust: Gender, Culture and Memory,* Palgrave Macmillan, Basingstoke 2002, 223 stron +przypisy, bibliografia i indeks

Książka Reading jest zniuansowaną analizą zaniedbanego obszaru gender w pamięci o Zagładzie, omawia świadectwa, filmy i przestrzeń muzealną, co pozwala stwierdzić, iż „mechanizmy gender i seksualności łączą się ze sobą w wielowartościowy sposób pod względem konstelacji pamięci, praktyki pamięci oraz medytacje w różnych kontekstach kulturowych i narodowych" (s. 24).

J. Struk, *Photographing the Holocaust: Interpretations of the Evidence,* Tauris, London 2004, 251 stron + przypisy, bibliografia i indeks

Znakomita książka Janiny Struk omawia rozmaite zastosowania fotografii z czasów Zagłady. Podstawowa teza brzmi: „teraźniejszość ma zawsze swoje własne cele w rekonstruowaniu przeszłości", Struk zaś skutecznie posługuje się obfitym materiałem, by ją udowodnić.

Opracował Michael Fleming
Z języka angielskiego przełożył Jerzy Giebułtowski